

# Nu kom der heyden Heyland

## Het oudste kerstlied van de wereld

Het lied 'Nun komm, der Heiden Heiland', dat in het Liedboek (2013) als Lied 433 is opgenomen, heeft zijn oorsprong in de vroegmiddeleeuwse hymne 'Veni, redemptor gentium'. Luther realiseerde zich dat de gregoriaanse melodieën te moeilijk waren om als gemeentezang te kunnen functioneren. Hij vertaalde het lied in het Duits en vereenvoudigde de melodie.

Hymnen zijn de oude christelijke gezangen die naast de Hebreeuwse psalmen en andere bijbelteksten klonken en dienden tot verheerlijking van God. Dr. Arie Eikelboom verwoordt het als volgt: 'Van grote betekenis voor de zang van de christelijke kerk in het westen is de invoering van de strofische zang door bisschop Ambrosius (339-397). Achteraf blijkt hij niet de bedenker van dit genre te zijn geweest, maar omdat zijn hymnen zo populair werden, is zijn naam wel met dit genre verbonden. In de Middeleeuwen noemde men zelfs alle hymnen Ambrosiana.'<sup>1</sup>

### Oorsprong

De hymne 'Veni, redemptor gentium' is van de hand van bisschop Ambrosius. In 430 meldde Caelestinus, bisschop van Rome: 'Ik herinner mij dat Ambrosius, zaliger gedachtenis, op de geboortedag<sup>2</sup> van onze Heer Jezus Christus het hele volk als met één stem liet zingen: "Veni, redemptor gentium"'. Zijn tijdgenoot Faustus, bisschop van Riez (Frankrijk), deed er ook verslag van: 'Denk aan de heilige hymne van de priester en belijder Ambrosius, die op de algemene geboortedag des Heren de katholieke kerk in alle gebieden van Italië en Gallië jubelend zingt'.<sup>3</sup> Omdat bisschoppen over dit lied spraken, is het aannemelijk dat het populair geweest is. Het feit dat Ambrosius deze tekst liet zingen, duidt erop dat hij de invloed daarvan kende. Tegenwoordig neemt men aan dat van Ambrosius veertien hymnen bewaard zijn gebleven.<sup>4</sup> De reden dat zijn liederen zo geliefd zijn, heeft te maken met de vorm waarin hij deze schreef. Elke strofe bestaat uit vier regels en elke regel kent acht lettergrepen. Deze acht lettergrepen zijn op hun beurt gemakkelijk te onthouden, omdat de weging van de lettergrepen steeds hetzelfde is. Iedere regel is geschreven in een jambische dimeter. Deze dimeter bestaat uit een opeenvolging van vier jamben (dat zijn acht lettergrepen)<sup>5</sup>. De meeste hymnen van Ambrosius tellen acht strofen.

Op de volgende pagina staat de oorspronkelijke hymne van Ambrosius afgedrukt met daarnaast de vertaling (vanuit het

Latijn) van Jan Willem Schulte Nordholt.

### Luthers redenen voor een bewerking

In 1522 en 1523 liet Maarten Luther enkele boekjes verschijnen die over de mis handelen. Het eerste boekje kreeg de titel *Von Missbrauch der Messe*. Tijdens Luthers afwezigheid in Wittenberg – hij verbleef toen op de Wartburg – vonden er tijdens de mis verkondigingen en handelingen plaats die tegen zijn leer in gingen. In 1523 verscheen *Von der Ordnung des Gottesdienstes in der Gemeinde*. Dit boekje bevat al Luthers belangrijkste liturgische uitgangspunten.<sup>6</sup> Eveneens in 1523 verscheen een geschrift, waarin Luther met een concrete invulling komt voor de inrichting van de mis: *Formulae missae et communiones / Eine Weise Christliche Messe zu halten und zum Tisch Gottes zu gehen*. Hierin uit hij de wens dat Duitse dichters liederen gaan maken voor het gebruik in de eredienst. Immers, van de gemeentezang was in de kerk vrijwel niets meer overgebleven. Luther wilde het gehele volk weer laten zingen. In de volkstaal! Want de liturgie is niet alleen voor geestelijken, maar voor iedereen.

### Luthers bewerking

Luther vertaalde de bekende hymne van Ambrosius. Hij begon echter niet bij Ambrosius' eerste strofe, 'Intende, qui regis Israel' maar bij diens tweede strofe, 'Veni redemptor gentium'. Deze regel vertaalde hij met 'Nun komm, der Heiden Heiland'.

In de derde kolom is Luthers vertaling in de oorspronkelijke spelling weergegeven.<sup>7</sup> Wat opvalt is dat Luther strofe 1 van Ambrosius niet overneemt en er een doxologie aan toevoegt. Luther schreef dit lied voor de adventstijd en het kerstfeest. Alhoewel het erop lijkt dat Ambrosius dit lied, evenals Luther, voor de genoemde periode van het kerkelijk jaar schreef, is dat een onjuiste conclusie. De vroege kerk vierde het geboortefeest van Jezus niet. De oorzaak daarvan ligt in het gegeven dat het God-zijn van Christus meer betekenis had dan het mens-zijn van Christus.

*De hymne van Ambrosius*

1. Intende, qui regis Israel,  
super cherubim qui sedes,  
appare Ephrem croam, excita  
potentiam tuam et veni.

2. Veni redemptor gentium,  
ostende partum virginis,  
miretur omne saeculum,  
talis decet partus Deo.

3. Non ex virili semine,  
sed mystico spiramine  
verbum Dei factum ext caro,  
fructusque ventris floruit.

4. Alvus tumescit virginis,  
claustrum pudoris permanet,  
vexilla virtutum micant,  
versatur in templo Deus.

5. Procedat e thalamo suo,  
pudoris aula regia,  
geminae gigans substantiae;  
alacris occurat viam

6. Egressus eius a Patre,  
regressus eius ad Patrem,  
excursus usque ad inferos,  
recursus ad sedem Dei.

7. Aequalis aeterno Patri  
carnis tropaeo accingere,  
infirmi nostri corporis  
virtute firmans perpeti.

8. Praesepe iam fulget tuum  
lumenque nox spirat novum,  
quod nulla nox interpolet  
fideque iugi luceat.

*Vertaling Schulte Nordholt<sup>8</sup>*

O Gij die Israël geleidt,  
op Cherubs troont in majesteit  
verschijn uw volk, het wacht rondom,  
verhef U, toon uw macht en kom.

O kom die 't heil der volken draagt,  
kom tot ons als het kind der Maagd;  
de hele wereld sta verstomd  
hoe goddelijk Gij tot ons komt.

Niet door het zaad des mans, maar door  
de stem des Geestes in het oor  
is 't woord van God tot vlees gemaakt,  
de vrucht in het geheim ontwaakt.

Hoe zwelt haar maagdelijke schoot,  
schoon niets haar stille staat ontsloot.  
Het vaandel van haar kuisheid straalt,  
zie hoe God in zijn tempel daalt.

Dat Hij thans uit zijn kamer schrijd',  
de koningshof der maagd'lijkheid,  
held die bij de aarde en hemel hoort,  
en ga zijn weg met vreugde voort.

Hij van de Vader uitgegaan,  
Hij zal weer voor de Vader staan.  
Hij daalde tot de hel terneer  
en tot Gods zetel keert Hij weer.

Gij met de eeuw'ge Vader één,  
draagt al de glorie om U heen  
der mens'lijkheid, geeft door uw kracht  
ons zwakke lichaam nieuwe kracht.

Hoe blinkt uw kribbe aan 't begin,  
ademt de nacht nieuw licht reeds in,  
dat nooit meer een nacht verdwijn',  
maar door 't geloof voor eeuwig schijn'.

*Luther<sup>9</sup>*

1. Nu kom der heyden Heyland  
der iunfrawen kind erkand  
Das sich wunder alle welt  
Gott solch geburt yhm bestell.

2. Nicht von mans blut noch von fleysch  
alleyn von dem heylgen geyst  
Ist Gotts wort worden eyn mensch  
und bluett ein frucht wybs fleysch.

3. Der iunfrau leyb schwanger ward  
doch bleyb keuscheyt rein beward  
Leucht erfur manch tugent schon  
Gott da ward ynn seynem thron.

4. Er gieng aus der kamer seyn  
dem koniglichem saal so reyn  
Got von art und mensch eyn hellt  
seyn weg zu lauffen eyllt.

5. Sein laufft kam von vater her  
und kert widder zum vater  
Fur huyn unter zu der hell  
und widder zu Gottes stuel.

6. Der du bist dem vater gleich  
fur hynnaus den sieg im fleysch  
Das deyn ewig Gotts gewalt  
ynn uns das kranck fleys enthalt.

7. Deyn krippen glentzt hell und klar  
dye nacht gibt eyn new liecht dar  
Tunckel mus nicht komen dreyn  
der glaub bleyb ymer ym scheyn.

8. Lob sey Gott dem vater thon  
Lob sey Gott seym eynigen son  
Lob sey Gott dem heyligen geyst  
immer und ynn ewigkeyt.

# Liedbespreking

## De Nederlandse vertaling

Met name onder de organisten en orgelliefhebbers is de melodie van dit lied bekend onder de titel 'Nun komm, der Heiden Heiland'. Het lied is door verschillende vertalers in het Nederlands vertaald, en gepubliceerd in onder meer de volgende bundels:

- 'Christus, kom, der heid'nen Heer' (*Gezangboek der Evangelisch-Lutherse kerk*, 1954, lied 1);
- 'Kom tot ons, o kom met macht' (102 gezangen (1965), gezang 37);
- 'Kom tot ons, de wereld wacht' (*Liedboek voor de kerken* (1973), gezang 122 / *Liedboek* (2013), lied 433).

Een goede vertaling maken is geen eenvoudige opgave. De verschillende titels geven elk een ander beeld van het lied. Prof. Dr. P. Boendermaker bleef in 1954 dicht bij de Duitse tekst. In de eerste vertaling van Schulte Nordholt wordt gesuggereerd dat de Heer met macht tot ons moet komen. Voor het *Liedboek voor de kerken* is de eerste regel door Schulte Nordholt verbogen tot 'Kom tot ons, de wereld wacht'. De Heiland komt dus voor alle volken. Deze vertaling is als lied 433 overgenomen in het *Liedboek* (2013). Schulte Nordholt reduceerde het aantal strofen van acht naar vijf. Ik bespreek de afzonderlijke strofen in het kort.

*Strofe 1* is een roep aan de Heiland om tot ons te komen. Het contrast tussen de donkerte van de nacht en het kind van God als licht, komt niet zomaar uit de lucht vallen. Luther nam deze tegenstelling over van Ambrosius. Bij Ambrosius is duisternis nog écht donker. De nacht is dan letterlijk vol gevaren. Bij Ambrosius is de nacht ook met de dood verbonden en het licht met Pasen (en dus met leven). Deze vroeg-christelijke lichtsymboliek komt in veel van Ambrosius' liederen voor.

*Strofe 2* gaat terug op Psalm 19 vers 6: 'Als een bruidegom die uit zijn bruidsvertrek treedt, jubelend als een held om het pad te lopen'. Deze psalmtekst wordt geïnterpreteerd als de Heiland die tot ons komt. In de lutherse traditie is dit lied het zondagslied voor de eerste adventszondag. Op de vierde adventszondag komt in het zondagslied (*Liedboek*, 437) ook weer die treffende beeldspraak uit Psalm 19 vers 6 aan het licht. Hij daalt neer om de mens te verlossen.

*Strofe 3* is een citaat uit Johannes 16 vers 28: 'Ik ben van de

Vader uitgegaan en in de wereld gekomen; ik verlaat de wereld weer en ga tot de Vader'. Deze strofe kijkt over Pasen heen. In de tweede helft komt de Hemelvaart aan de orde. Alhoewel Luther dit lied schrijft voor de adventstijd en kerstfeest, trekt hij in dit lied het kerkelijk jaar breder dan alleen deze periode.

In *strofe 4* wordt de kribbe genoemd. Vaak wordt bij het beeld van de kribbe gedacht aan een romantische omgeving. Dat is bij Luther niet ter sprake. Deze strofe bezingt de kribbe zonder spoor van menselijke vertederling. Want ook hier is er de tegenstelling tussen donker en licht. Midden in de donkere nacht blinkt de kribbe, die kribbe die één en al licht is! De tweede helft bevestigt dat onomstotelijk: het duister zwicht voor het licht.

*Strofe 5* is de trinitarische lofzegging. Luther nam die niet zomaar op. In de kerkelijke traditie, en ook voor Luther, was het gebruikelijk dat een hymne werd afgesloten met de trinitarische lofzegging. Zo ook de vertaling van 'Veni redemptor gentium'.

## De melodie

Arie Eikelboom: 'Luther wilde de melodie die hij bij deze hymne kende aanpassen aan de mogelijkheden van de volkszang, maar wilde het gregoriaans niet kwijt. Hij schreef daarover: "Das Gesang und die Noten sind so köstlich! Schade wäre es dass sie sollten untergehn!"'<sup>10</sup>

Luther, die als *Meistersinger* kennis had van dichten én componeren, paste de melodie aan zodat de gemeente deze ook kon zingen. Kende het origineel op sommige plekken nog neumatische tekstplaatsing<sup>11</sup> – Luther zorgde voor een syllabische tekstplaatsing en vereenvoudigde de melodie. Opvallend is dat hij het aantal lettergrepen per regel verminderde van acht naar zeven.

De modaliteit van zowel de gregoriaanse melodie als die van Luthers is hypodorisch. De architectuur van deze melodie is groots te noemen. Regel 1 en 4 zijn aan elkaar gelijk en regel 2 en 3 zijn in omkering (kreeftgang) nagenoeg aan elkaar gelijk. Niet meer en niet minder!

Luther voorzag nog twee andere liederen van een melodie die sterk verwant zijn aan 'Nun komm, der Heiden Heiland'.<sup>12</sup> Dat zijn 'Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort' (*Liedboek* (2013), 721) en het Duitse 'Da pacem' of 'Verleih uns Frieden gnädiglich' (*Liedboek* (2013), 1012). •

<sup>1</sup>Arie Eikelboom, *Hymnologie I*, zonder plaatsaand., 2011, 23.

<sup>2</sup>Dit is de geboortedag volgens de heiligenkalender. Op 25 maart viert de Orthodoxe Kerk en de Rooms-Katholieke Kerk de aankondiging van de geboorte van Jezus, de annunciatie. Negen maanden later viert de kerk het kerstfeest. Het kerstfeest vindt dan nog niet plaats volgens de indeling van het kerkelijk jaar.

<sup>3</sup>Jan van Biezen en Jan Willem Schulte Nordholt, *Hymnen*, Tournai, 1967, 254.

<sup>4</sup>Arie Eikelboom, *op.cit.*, 25.

<sup>5</sup>Jambe: een onbeklemtoonde lettergreep gevolgd door een beklemtoonde.

<sup>6</sup>Ed Kooijmans, *De Wittenbergse nachtegaal*, Houten, 2014.

<sup>7</sup>Arie Eikelboom, *Hymnologie II*, 2011, 66.

<sup>8</sup>Jan van Biezen en Jan Willem Schulte Nordholt, *Hymnen*, 22 en 23.

<sup>9</sup>Arie Eikelboom, *op.cit.*, 66.

<sup>10</sup>Arie Eikelboom, *op.cit.*, 70.

<sup>11</sup>Neumatisch: een notengroep van meerdere noten per lettergreep.

<sup>12</sup>Willem Mudde, *Van kerkmuziek bevlogen*, Utrecht, 1993, 152.